

GAP BO'LAKLARI

Shoymardonova Fotima

*Surxondaryo viloyati. Termiz shahri. Termiz davlat universiteti akademik
Litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: *mazkur maqolada ona tili fanida mavjud bo'lgan gap bo'laklari mavzusiga oid ma'lumotlar batafsil ba'yon etilgan bo'lib, unda gap bo'laklari mavzusida ilmiy izlangan olimlarning ko'rsatgan natijalari, fikr-mulohazalari haqida so'z yuritildi.*

Kalit so'zlar: *Kommunikativ, gap bo'laklari, subyektiv, sintagmatik, predikativ, dativ, tilshunoslik, genitiv*

Tilshunoslikda gap nutq birligidir. Shuning uchun, uning sintaktik tahlili nutq lingvistikasi qonun – qoidalari bo'yicha amalga oshirilishi kerak bo'ladi. Nutq lingvistikasi qonun-qoidalari esa endigina ilmiy asoslana boshladi. Shu sababli ular orqalisintaktik tahlilda o'z aksini topishi lozim bo'lgan gapning struktur butunligini tashkil etayotgan bevosita ishtirokchi elementlarning tildan nutqqa ko'chirilishi va bu jarayonda ularning qay tarzda sintaktik faollik olishi, sintagmatik zanjirning voqelanishidagi ulushi masalalarini izohlab bo'lmaydi. Gap bo'laklari nazariyasiga asoslanuvchi an'anaviy sintaktik tahlilning zaif tomonlari haqida ba'zi tilshunoslar o'z fikr va mulohazalarini bildirishgan bo'lishiga qaramay, bu sohada hali keskin o'zgarishlar sodir etilganicha yo'q.

Gap tarkibidagi o'zaro tobe bog'lanishda bo'lgan so'zlardan bittasi tobe bo'lak, ikkinchisi hokim bo'lak vazifasini bajaradi. Tobe bo'lak hokim bo'lakka bog'lanib, hokim bo'lak talab etgan sintaktik vazifada keladi. Ana shu vazifa gap bo'lagi nomi bilan yuritiladi. Gap bo'laklarini belgilashda asosiy xususiyat ular orasidagi sintaktik aloqadir. So'zlarga so'roq berish, ularning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimchalar olishi tom ma'noda gap bo'laklarining turlarini belgilashda asos bo'la olmaydi. Gap bo'laklarining turi odatda bir-biriga nisbatan aniqlanadi: ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanmishga nisbatan, hol hollanmishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan aniqlanadi. Nisbat beriluvchi bo'lak bo'lmas ekan, u yoki bu gap bo'lagi haqida gapirish mumkin emas.

Gap tarkibida tobe bog'lanib ma'lum so'roqqa javob bo'luvchi so'z yoki so'zlar birikmasiga gap bo'lagi deyiladi. Masalan, o'qituvchimga gul berdim. Bu gapda uchta gap bo'lagi bo'lib, birinchisi kimga? so'rog'iga javob bo'lib, to'ldiruvchi vazifasida, ikkinchisi nima (ni)? so'rog'iga javob bo'lib, to'ldiruvchi vazifasida, uchinchisi nima qildi? so'rog'iga javob bo'lib, kesim vazifada kelyapti.

Gap bo'laklarining gap tarkibidagi mavqei bir xil emas. Ba'zi gap bo'laklari gap qurilishida markaziy o'rinni egallaydi, bunday bo'laklarsiz fikr anglashilmaydi. Ayrim bo'laklar esa gap qurilishida asosiy rol o'ynamaydi, ularning ishtirokisiz ham bosh bo'laklar orqali fikr anglashilaveradi. Shunga ko'ra gap bo'laklari ikki turga ajratiladi:

1) bosh bo'laklar;

2) ikkinchi darajali bo'laklar.

Bosh bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qiladi. Fikr, asosan, gapning grammatik asosi orqali ifodalanadi.

Ikkinchi darajali bo'laklar gapning grammatik asosini tashkil qilmasdan, uni hajm jihatdan kengaytiradi yoki so'z birikmasini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Ikkinchi darajali bo'laklar bosh bo'laklar bilan yoki o'zaro tobe aloqada bo'lib, ularni izohlash, aniqlash, to'ldirish uchun xizmat qiladi.

Bosh bo'laklar ega va kesimdan iborat. Ikkinchi darajali bo'laklar aniqlovchi, to'ldiruvchi va holdir.

Gapning bosh bo'laklari

1. Ega va uning ifodalanishi

Kesim orqali izohlanadigan fikr predmetni anglatadigan, gapning boshqa bo'laklariga tobe bo'lmagan bosh bo'lakka ega deyiladi.

Ega keng ma'noda predmet tushunchasini bildirib, kesimdan anglashilgan predikativ belgining kimga yoki nimaga qarashlilikini ko'rsatadi.

Ega bosh kelishikdagi birliklar bilan ifodalanib, kim? nima? qayer? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Ega, odatda, yakka so'z: ot, olmosh, harakat nomi, otlashgan so'z (sifat, son, olmosh, sifat-dosh, ravishdosh, ravish, taqlid so'z, undov so'z, modal so'z) bilan ifodalanadi.

Eganing ot bilan ifodalanishi. Bosh kelishikdagi atoqli yoki turdosh ot ko'pincha ega vazifasini bajaradi: Sirdaryo hammasini yig'ib olib, rosa kuchga to'ladi-da. (P.Q.).

Chor-atrof yaproqlarning mungli shivir-shiviriga to'ldi. (O'.H.).

Eganing olmosh bilan ifodalanishi. Ega bosh kelishik shaklidagi ot o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar bilan ifodalanadi: Ular kulimsirab askiyaga quloq solishdi (P.Q.) Kimdir unga darrov bir kosa ovqat keltirib berdi. (O'.Usmonov). O'zingiz juda aqlli, uzoqni ko'radigan odamsiz. (S.Soliyev).

Eganing harakat nomi bilan ifodalanishi. Ega harakat nomi bilan ifodalana oladi: ... ariqdan oqqan suvning shildirashi eshitila boshladi... (P.Q.). Boshliq bo'lish oson, boshlamoq qiyin. (Maqol).

Eganing otlashgan sifat bilan ifodalanishi. Sifatlar otlashib, gapda ega bo'lib kelishi mumkin: Botir topsa, barcha yer, baxil topsa, bosib yer. (Maqol). Yaxshi yaxshining qadriga yetar. (Maqol).

Eganing otlashgan son bilan ifodalanishi. Sonlar ham otlashib, ega vazifasida keladi: Ikkovi ham bir-biriga juda o'xshash... (P.Q.). Tarbiya axloq va oqillikka tayanmog'i lozim. Birinchisi yaxshi fazilatni o'stirsa, ikkinchisi ba'zilarining illatidan himoya qiladi. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur»).

2. Kesim va uning ifodalanishi

Ega anglatgan predmetning predikativ belgisini ifodalaydigan, ega haqidagi hukmni bildiradigan bosh bo'lak kesim deyiladi.

Kesim o'zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni grammatik jihatdan shakllantiradigan bosh bo'lak hisoblanadi.

Kesim ifoda materialiga ko'ra (qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga ko'ra) ikki turga ajratiladi: 1) fe'l kesim; 2) ot kesim.

Fe'l kesim. Turli fe'l shakllari bilan ifodalanadigan kesim fe'l kesim deb yuritiladi: Yo'l chetida zarg'aldoqlar sayraydi. (P.Q.). O'rik qiyg'os gullaganda, birdan havo sovib, laylakqor yog'ib berdi. (P.Q.).

Fe'l kesim ba'zan frazeologik ibora bilan ham ifodalanadi: Tog' etagida qishloqning mirzateraklari elas-elas ko'zga tashlanadi. (P.Q.).

Ot kesim. Fe'ldan boshqa so'z turkumlari (ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov va b.) bilan, shuningdek, fe'lning harakat nomi shakli bilan ifodalanadigan kesim ot kesim deb ataladi.

Kesim tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) sodda kesim yakka bir asosli fe'llar bilan ifodalangan kesimlar hamda bog'lamasiz kelgan ot kesimlardir. Sodda kesim ifoda materialiga ko'ra ikki xil: sodda fe'l kesim, sodda ot kesim. a) sodda fe'l kesim tushlangan fe'l, ravishdosh, sifatdosh bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: Ot yiqilayotganda, Humoyun oyoqlarini uzangidan chiqarib egardan qumga sakradi. (P.Qodirov) Qalin qorlar erib, o'tlar ko'karib qoldi. (Ch.Aytmatov) b) sodda ot kesim fe'ldan boshqa so'z turkumlari: ot, sifat, son, olmosh, ravish, undov so'z, modal so'z, shuningdek, fe'lning harakat nomi bilan ifodalangan kesimdir. Masalan: Yolg'onchi kishi har kim qoshida bebro'ldir. («Oz-oz o'rganib dono bo'lur») Keng-keng ko'chalari bor-u, lekin markazi tiqilinch. (P.Qodirov) Soyda tosh ko'p, terib chiqaraverasan. (P.Qodirov)

2) tarkibli kesim ikki va undan ortiq so'z shakllarining qo'shiluvidan hosil bo'lgan kesimdir. U doim yetakchi va yordamchi qismlardan tashkil topib, yetakchi qism asosiy ma'noni, yordamchi qism qo'shimcha ma'noni ifodalaydi. Ifodalanishiga ko'ra tarkibli kesim ham ikki xil bo'ladi:

a) tarkibli fe'l kesim fe'lning analitik shakli bilan ifodalanadi. Bunda o'zining leksik ma'nosini saqlagan fe'l yetakchi fe'l, qolganlari esa ko'makchi fe'l yoki to'liqsiz fe'l bo'lib, yetakchi fe'ldan anglashilgan harakatning bajarilishi bilan bog'liq bo'lgan turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalaydi. Yetakchi fe'l asosan ravishdosh shaklida bo'ladi. Masalan: Bu yumshoq, mulohazali odamga yotoqdoshlarning mehri oshib qolgan edi. (A.Muxtor). O'rmon ichidan qushlarning sayrashi... eshitilib turadi. (P.Qodirov). b) tarkibli ot kesim fe'ldan boshqa so'z turkumlarining bog'lama bilan birikishidan yuzaga keladi. Bunda tarkibli ot kesimning ot qismini ot, sifat, son, olmosh, ravish yetakchi qismini tashkil qiladi, yordamchi qismini esa bog'lama vazifasidagi «bo'lmoq», «sanalmoq», «hisoblanmoq», «tuyulmoq» kabi fe'llar, shuningdek, «edi», «ekan», «emish» to'liqsiz fe'li tashkil etadi.

Tarkibli ot kesimda asosiy ma'no yetakchi qism, ot qismida bo'ladi. Yordamchi qism, bog'lama esa qo'shimcha ma'noni, grammatik ma'noni: mayl, zamon, shaxs-son ma'nolarini ifodalaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O`zbek tilining izohli lug`ati. 1- jild. Madvaliyev A. tahriri ostida. -T.: O`zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. 624-b.
- 2.M.Hamrayev, D.Muhamedova, D.Shodmonqulova, X. G`ulomova, Sh. Yo`ldosheva. Ona tili (darslik) Iqtisodiyot-Moliya, Toshkent, 2007-yil.
- 3.R.Ikromova, D.Muhamedova, M.Hamrayev. Ona tilidan mashqlar to`plami. (o`quv qo`llanma). TDPU, Toshkent, 2009-yil
4. Mavlonova R. va boshqalar. Pedagogika T.: O`qituvchi. 2010 y. 254-263 b.
5. Bobomurodova A. Ona tili ta`limi jarayonida o`yin-topishmoqlardan foydalanish. T. : Musiqa. 2009.
6. N.A. Muslimov, M. Usmonboeva, M. Mirsoliyeva — Innovatsion ta`lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik —O'UM Toshkent -2016
7. Rasulov R.Umumiy tilshunoslik –Toshkent Fan. 2007. - B. 255.
8. Rasulov R. (2020). Kelajak - til sohiblariniki. Til va adabiyot ta`lim